

FOTÓK, FILMEK, MINDENNAPOK TÖRTÉNETE*

„Nyolcvan arc, nyolcvan lélek. ... Minden arc mögött titkos arc lüktet, s ez egyre jobban csigázza képzeletemet. ... Csak azok az emberek jelentéktelenek, akikkel nem törődnek. Mihelyt rájuk szegeződik a szem vagy a fényképezőlencse, már nem azok. Mutassanak nekem egy *átlagembert*. Ilyenek pusztán távolból, elméletben vannak. Közélről és valóságban minden ember kivétel és csoda.”¹

Történetkutatói közelítésmódok és korlátok

Tapasztalatom szerint az évek múlásával a kutatás és a tanítás közötti határok könnyen elmosódhatnak, amit én előnynek gondolok, de nem biztos, hogy a nálunk fiatalabbak ezt hasonlóképpen látják. Sőt, úgy érzem, hogy egyre nagyobb szükség van bármilyen kérdés, jelenség leírásakor és még inkább értelmezésekor a saját fogalmi készletünk, megközelítésmódunk kinyilvánítására. Így azt is elérhetjük, hogy a különbözőségek iránti fogékonyságot magunkban és másokban is fejleszthetjük. Mindez persze az elméleti, ismeretelméleti, de nyugodtan mondhatjuk, hogy az embertudományi ismeretek horizontjának kiszélesítését feltételezik, amely – s ez sokak számára nem lesz meglepő – nagyrészt nem jellemzi a történeti kutatást. Ebben a helyzetben az ember igyekszik másoktól tanulni, szellemi kalandozásokat folytat más tudományterületeken, mint például a szociológiában, a néprajzban, a történeti és kulturális antropológiában.

Elsőként a következő kérdést vetem föl: hogyan érvelnék diákoknak a fotók, a filmek és a mindennapok történetének fontosságáról? Ezt azért is teszem így, mert a fotó, mint történeti forrás jelentőségét nyilván kevés történész kérdőjelezné meg, persze annak ellenére, hogy nem használják, vagy éppen nem úgy, ahogy például én szeretném értelmezni ennek jelentőségét. A történetkutatáson belül is a legkülönbözőbb kiindulópontok, módszerek és magyarázatok léteznek: így például egy társadalomtörténeti megközelítésben szükségszerűen elsősorban a konkrét térben és időben megfigyelhető szabályszerűségekre, társadalmi jelenségekre, azaz az emberi együttélési formákra koncentrálunk. Más lokális és regionális mintákkal is összehasonlítva figyeljük ezek hasonlóságait és különbözőségeit, valamint a változások irányát. Bármilyen értelmezési hagyományban rendkívül fontosak a tudatos vagy éppen esetlegesen használt fogalmak és kategóriák, amelyek nyilvánvaló módon megszabják a következtetések határait is. Így például én lényegében mindig egy társadalomtörténeti, azon belül is elsősorban a mindennapi életvilágokból kiindulva igyekszem látni és láttatni a múlt- és jelenbeli összefüggéseket. Ebből fakadóan a fotókat akár rögzített élethelyzeteknek is felfoghatom, amelyeket kellő képzelőerővel, de még inkább további történeti forráselemzéssel meg lehet szólaltani. Akkor, ha érdekel bennünket az emberi kapcsolatok sokszínűsége, az emberi biológiai-fizikai, társadalmi-politikai és pszichikai, mentális korlátainak, jellemzőinek világa.²

A mottónak szánt Kosztolányi idézetet a kutatói *nézőpontom* érzékeltetése céljából választottam. A történeti látásmód és nyelvezet egyáltalán nem semleges, ezért is kell kinyilvánítani az adott témához, tárgyhoz való megközelítési módot, szándékot.³ Az utóbbit illetően – leginkább March Blochtól tanulva a leckét – a legfőbb célunk az emberi természetnek alapvetően ebben a tekintetben is megfelelően az lehet, hogy inkább *megérteni*, s kevésbé tudni akarunk.⁴ Az egyik döntő fogalmunk tehát maga a történelem, annak lehetséges értelmezése. Bloch klasszikus meghatározás szerint: „A történelem arra tesz kísérletet, hogy jobban megértsen valamit, ami mozgásban van. ... A tájkép látható vonásai mögött, a szerszámok és a gépek mögött, a látszólag tökéletesen megfagyott írások, a létrehozóiktól látszólag teljesen elszakadt

* A ME BTK Társadalom- és Történettudományi Napjainak diákköri tanácskozásán (2005. november 22.) elhangzott előadás szerkesztett változata.

¹ Kosztolányi Dezső 2001. 58–60.

² Láczi András 2000. 40–41.

³ Ld. bőv. Gyáni Gábor 2000. 128–144.; Gyáni Gábor 2003; Kisantal Tamás – Szeberényi Gábor 2003.

⁴ Bloch, Marc 1996. 15.

intézmények mögött a történelem az embereket akarja megragadni. Akinek ez nem sikerül, az legfeljebb a műveltség segédmunkása. ... A történelem az emberekről szóló tudomány, ... az időben mozgó embereké.”⁵ Közhelyszerűsége ellenére vagy éppen azért, nem közömbös a kutatás során választott módszer, amely azonban nem jelenti „a legtávolabbi és a legközelebbi dolgok tanulmányozása” közötti nagy eltérést.⁶ Mindez különösképpen a jelenkortörténet – ami engem az utóbbi években foglalkoztat – szempontjából figyelemreméltó megállapítás.

Ember- és társadalomképek, mindennapok története

A történeti források (tárgyi, írott, szóbeli, hang- és képanyag) megszólaltatása egyrészt kutatói kényszer, másrészt mindig további értelmezéseknek az újabb kiindulópontja. Nem egy befejezett megismerési fázis, hanem legfőleg csak a vizsgálódás pillanatnyi lezárása. Ahogy Max Weber megjegyzi, a kutatás haladás a végtelenbe.⁷ Ennek valószínűsíthető közismertsége mellett is úgy látom, hogy a kutatói vagy éppen az érdeklődő, olvasó személy ember- és társadalomképeknek, társadalomképeinek különböző jellemzőit kiemelten fontos figyelembe venni, hiszen ezek képezik a következtetések egyik legfontosabb bázisát. A társadalomtudományban eltérő jegyeket sorolnak fel például a homo sociologicus, a homo oeconomicus, a homo politicus, vagy éppen a homo psychologicusra vonatkozóan.⁸ Az érték kategóriákat kellene tehát mind a vizsgált emberi kapcsolatokban, mind pedig az egyes kutatói álláspontok mögött megtalálnunk, hiszen azok nyilvánvalóan ott vannak, s rendszerint csak pontatlan fogalmazásról, álcázásról van szó, amikor sokan semlegességről beszélnek. Úgy látom, hogy a feladat lényegében elméletileg már jó ideje elég nyilvánvalóan adott, persze ehhez el kell fogadni az elméletek létjogosultságát és fontosságát. Talán hasznos érv a társadalomtudományi elméleti megközelítést ellenzőknek az, ha pusztán arra utalunk, hogy a módszer fontosságát ők is belátják, az pedig nincs elmélet nélkül. Magyarozatunk röviden tehát embertudományi lenne, melynek során a társadalmi kommunikáció legfontosabb jellemzőit tartjuk fontosnak figyelembe venni. Legalább három tényezőt, a szituációt, a viszonyt és a kontextust kell itt kiemelni. Közismert, hogy az emberi magatartás alapvetően társadalmi előírásokat, azaz normákat követ. Az utóbbi lényege az, hogy ennek betartására többé-kevésbé mindenkit a különböző szankciók elkerülésének vágya motiválja.⁹

Hogy ezek az elméleti fejtegetések miért érdekesek egy mindennapit történeti kutatásban? A válasz most sem egyszerű, de segítségképpen lássunk klasszikus szerzőktől példákat: először is Fél Edit és Hofer Tamás leírásában a parasztgazdaságban használt kapák jelentéshordozó szerepét, amelyek alapján a figyelmes szemlélő előtt kibontakozhat a munkakultúra, a munkamegosztás képe, sőt rendje. Fél és Hofer is a „rendet”, a mi fogalmaink szerinti szabályszerűségeket, visszatérő elemeket, az integráló tényezőket kereste a mindennapi életben. Egyrészt kívülről, a régi etnológiai hagyománynak megfelelően, a „paraszti kultúrát” mintegy messziről szemlélve, másrészt belülről, a „parasztemberek szemén keresztül”: „A kapa „személyes szerszám”, amivel mindig ugyanaz a személy dolgozik, eltérően a „gazdaság” szerszámaitól, amilyen például az ásó vagy a gereblye, amelyekkel bárki dolgozhat. Egy-egy család kapái így visszatükrözik a családi munkaerő összetételét: a legnagyobbak a férfikapák, kisebbek a női kapák, még kisebbek a „tanulókapák”, amivel a serdülők dolgoznak. A női kapa kisebb mérete nem azt jelenti, hogy a nők kevesebbet dolgoznak, de az emberi testről való átányi felfogás szerint a nőknek könnyebb többször vágni a kapával, a férfinak pedig kevesebb mozdulattal, de egyszerre több földet megmozgatni.”¹⁰ Ironizálva, a tényleges, a kéztartás szempontjából megkülönböztetett jobb- és baloldaliság sokkal fontosabb és életszerűbb például a kaptartás struktúrájában, mint a politikában: „Pusztán a kapák formájának

⁵ Uo. 16, 25–26.

⁶ Uo. 47.

⁷ Oexle, Otto Gerhard 2000. 70–71.

⁸ Andorka Rudolf 2000. 37.

⁹ Buda Béla 1994. 52–64.

¹⁰ Fél Edit 2001a. 374–375.

vizsgálatából kirajzolódnak tehát a szerepek a családi munkaszervezetben, a nemek és korosztályok szerinti megkülönböztetések és azok a normák is, amelyeket az átányi közvélemény előírt a kapálás testtartására, mozdulataira, az individuális eltéréseknek egy meghatározott sávját engedélyezve. A kapálásnak voltak el nem fogadott változatai is: a szomszéd falu egyenesebb testtartását és hosszabb nyelű kapái gúnyolták Átányon, és azt a néhány falubelit is, aki ezt a munkamódot követte.” A kapáknak is voltak esztétikai funkciói, szimbolikus jelentőségük, különösen akkor például, ha az a keresztapától származott. A tárgyakkal is van „lelkük”, sőt fejlődéstörténetük, hiszen a kopás növekedésével változhatott a szerepe és a gazdája is, így lett a férfikapából női, a nőiből pedig tanuló.¹¹ De ez az „apróság”, az eszközhasználati példa valójában másról szól, a takarékos életvitelről, azaz az emberi magatartásmódról, ahogyan erre vonatkozóan Átányon ezt folyton megfogalmazták: „mi mindenből elveszünk mindent”.¹²

Most vessünk egy pillantást a kapamozgató „emberre”, annak „testére”. Mit figyelhetünk meg? Fél Edit szerint saját szakmájában, tehát a néprajzban a XX. század közepéig az emberi testet elsősorban csak annyiban vették figyelembe, „amennyiben azzal valamilyen szépségideált akartak kifejezni”. Pedig mások szemében természetünknel fogva van jelentéshordozója a testünknek, ruházatunknak, megjelenésünknek. Fél erre így emlékezik egy tardi embert idézve: „Maguk a ruhába olyanok, amilyenek, mi meg amilyenek lenni akarunk.” A matyók testmozgását így magyarázza: „A matyó felsőtesten viselt ruha szoros, feszes; az alsótesten hordott pedig hosszú és bő. A helyi kíváncsi az, hogy feszesen, egyenes háttal, kitartott mellel (de lapos mellel) álljon és mozogjon a nő, hogy a szoknya ‚mozduljon rajta’, forduljon rajta”. Ahhoz, hogy a szoknyája forduljon, aprókat lép a matyó nő, és lépésenként fordít egyet-egyét a csípőjén jobbra és balra. Ehhez a mozgáshoz szeretik a magas sarkú csizmát, mert „abban szebben tud menni, jobban forgatja magát, a lapos sarkúban nem megy jól.”¹³ Szemben a falusival, a városi mozgáshoz nem kell ez a feszeség, persze itt nem részletezhetjük a korábbi normák továbbélését, azaz a „kivetkezés” hosszú távú hatásait.

A fotózásnak is mestere, Kunt Ernő az előbbiekről a következőt mondja: „A testtartás – különösen a múlt század végén, s a századelőn készített felvételeken – kifejezetten feszes, zárt: nyilvánosságra szánt. Ugyanaz a testtartás ez, amely a paraszti viselkedési parancsok szerint minden feljebbvalóval, idegennel, városival szemben kötelező volt. *E testtartás fegyelmezett, de egyúttal fegyelmező is. A tiszteletadás és a megbecsülés egyaránt kifejeződik általa.*”¹⁴

Az eddigi megfontolásokat figyelembe véve, a történetkutatónak a fotókat is más szemmel lehet és kell néznie. Így például az átányi felvételek istállóbeli összejöveteleinek szabályszerűségei, az emberi kapcsolatok változásai is megmutatkoznak. Fél Edit és Hofer Tamás nyilván más források alapján azt is tudta, hogy az itt látható emberek hierarchikus rendet alkottak, amihez három-négy kisebb csoport is tartozott, erről így írnak: „Községi vagy országgyűlési választásokon itt formálódtak a politikai csoportosulások, itt alakult a vélemény gazdasági újításokról, például új vetőmagfajták bevezetéséről, az állatvásárok kínálatáról és keresletéről. Választásoknál a tanyaistállók szerepe annyira elismert volt, hogy pontosan tudták: 28 liter pálinka megfelelő arányban szétosztva az egyes istállók között elég a férfiak megkínálásához, amit minden jelöltől elvártak. Az összejövetelek tagsága stabil volt, mindenki megszokott helyére, saját kisszékére ült, egymás üdvözlésének, a középén égő szalmatűz meggyújtásának rítusai voltak. ... Ezeken az összejöveteleken alakult ki az erkölcsi állásfoglalás bármilyen rendellenességgel, kitudódott lopással, tisztességtelen üzlettel vagy egy asszony illetlen magatartásával kapcsolatban. Ezeken a döntötték el, hogy mit hallgatnak el, mit engednek nyilvánosságra jutni. Átányon a közösség jellege, korporatív jellege, ami közös erkölcsi, világnézeti, politi-

¹¹ Uo. 375.

¹² Vö. Fél Edit – Hofer Tamás 1997. 456–476.

¹³ Fél Edit 2001b. 316–319.

¹⁴ Kunt Ernő 2003a. 99.

kai állásfoglalásokban is kifejeződött, nem kis mértékben ezeken az összejöveteleken nyugodott.”¹⁵

A lokalitásoknak tehát éppen olyan nevesíthető, történeti problémái, témái vannak, ha a kutató ezeket képes megtalálni. A helyi terekben és időkben kell megkeresni, rámutatni az „általános történelem” kérdéseire, a személyes történelmekre, azok rétegződésére és kontextusaira.¹⁶

Fotók, filmek, egyáltalán az audiovizuális hatások, mindennapi történelem, módszertan, kutatói kérdések és nyelvhasználat (ha egyáltalán explicit formában azok világosak) egymással szorosan összefüggő tényezők. Hogyan kell ezekkel bánnunk, azokhoz közelítenünk? Erre vonatkozóan sokszor nem a történészek adnak útmutatást, hanem például a filmrendezők. Gulyás Gyulát idézem, aki saját filmjeit és fotóit szemlélve leírta, hogy mit gondol a mikrovilágok szereplőiről: „Közemberek, a szónak abban az értelmében is, hogy közünk van hozzájuk, nem tudván, s nem ismervén mindahányukat. De így is tekintetükkel, s ábrázatjukkal a karakterisztikus megnyilvánulásaik rögzítésével – mit metakommunikációként értékelhetünk – elégséges információt hordoznak és nyújtanak egy olyan kisebbségről, mely meg tudta haladni, fel tudta dolgozni a nemzedékenként ismétlődő pokoljárását, s koherens sorsokkal erősítette én- és öntudatát mindahányszor, mikor döntéshelyzetbe került az élet aprónak tetsző, avagy nagynak titulált dolgaiban egyaránt. ... Amennyi a különbség, egyannyi az azonosság is, ha huzamosabban, vissza-vissza térve figyeljük meg ‚alanyainkat’ életük más-más szakaszában, gondjaik megoldásában, elhárításában – ha nem akarunk eleve cselekvő vagy szenvedő hőst felfedezni bennük mindenáron. Vagyis, ha nem csak arra koncentrálnak görcsösen, ‚hogy is fest a festő’, miként szó egy erről elhíresült asszony, hanem azokra az apró, jelentéktelennek tetsző körülményekre is figyelmeztünk, amelyek a közvetlen környezetüket, a hozzá való viszonyukat, tárgyalakításukat és – használatukat is megmutatja, s melyben nem csak egy kultúra mindenkorosságát, de a történő történelem szellemét is megtapasztalhatjuk. Hisz a dolgok végül is, valószínűleg legbelül esnek meg – a többi csak esemény. Na nem közömbös ‚esemény’. De nem árt, ha mögéje látunk, láttatunk – láthatóvá tesszük azt, ami nem pusztán dokumentáció, adat, avagy annak közlője.”¹⁷

Az átányi felvételek az 1950-es években készültek. A kollektivizálás, az egyébként is felbomló parasztság téesszbe való bekényszerítését, életmódváltását, korábbi kapcsolatrendszerének szétzilálását jelentette. Tudjuk, hogy a falusi rendőr feladata többek között az volt, hogy a helyi nyilvánosság ezen istállóbeli fórumait akadályozza, majd az 1960–70-es évektől hatékonyabb „ellenőrző” eszköz, a televízió ültette és kötötte le az embereket, s készítette persze őket hallgatásra. A „szovjet civilizáció”, a szovjetizálás vagy oroszosítás magyar változatának „új embertípusa”, még új emberi kapcsolatait is felfedezhetjük a korabeli fotókon, ha mögéje látunk a változásoknak és struktúráknak.¹⁸ Az általánosítás némi kockázatával azt mondhatjuk, a kommunista ideológia és uralmi rendszer reprezentánsai szerint kívánt „új ember” tényleg „megszületett”, de nem mint szabad ember, hanem „mint önelégült rabszolga”. Felfedezhetjük őket a korabeli újságok propagandafotóin, megfigyelhetjük arcvonásaikat, testbeszédjüket, színlelt viselkedésüket a tömegkommunikációs riportokban. Ezekben a jelenetekben érdemes figyelni, hogy a mindennapi szocializmus paternalizmusa miként fejtette ki viselkedésszabályozó hatását. Úgy gondolom, hogy az előbbi is érthetőbbé teszi az, ha fogalomalkotásunkba és magyarázatainkba bevonjuk az infantilizálás kategóriáját. Hangsúlyozva annak azt a jelentését, miszerint az a természetes emberi érési folyamatot igyekszik visszaszorítani, s így manipulálni. A „szocializmus vívmányaival” elégedett ember, vagy másként fogalmazva, az önmagával való elégedettség lényegében két forrásból táplálkozott: a pártállam által bizto-

¹⁵ Fél Edit 2001a. 376.

¹⁶ Vö. Szijártó M. István 2003.

¹⁷ Gulyás Gyula 1999. 26.

¹⁸ Ld. ennek a folyamatnak és megközelítésmódnak egy angol történész által publikált értelmezését: Fulbrook, Mary 1995.

sított társadalmi állásból és tudatból, valamint a felületes képzettségéből.¹⁹ A kört persze minden diktatórikus formára kitágíthatjuk, hiszen azok lényege az információktól való elzárás, s az emberek ennek megfelelő kondicionálása. Az alapvetően így szocializálódtak emberek számára az elemi fogyasztási javak átváltoznak a teljesítmény mértékévé, elsőrendű dologgá, amiért harcolni érdemes. A „lét”, a „matéria” lesz tehát az elsődleges, ha maga a létezés eleve nyomorúságos. Ugyanakkor a „mindennap hiperbolikus, túlhangsúlyozott vonásokat nyer, mert ilyen feltételes körülmények között a mindennapi dolgok az egész emberi létről döntenek.”²⁰ A szocialista rendszerben az is a paradoxonok közé tartozik – s ez nem szójáték –, hogy a központilag hirdetettel szemben egyre markánsabbá válik a deszocializáció, a kollektív formák helyett az individualizálódás. A fotókon és filmekben ezek nyomait is láthatjuk, ha figyelünk a strukturális tényezőkre, másrészt, ha bevonjuk például a szóbeli forrásokat, s elemezzük a nyelvhasználatot. Diákokkal közös filmvetítések és a beszélgetések során rendszerint tapasztalom, hogy nem értik, miről szól a dokumentumfilm, mintha annak nem lenne eleje, kifejtése, vége, netán mondanivalója. Ennek az értetlenségek sok oka lehet, például az, hogy nem vesszük tekintetbe: a filmek maguk is a politikai diktatúra rendszeréhez, a tabusításhoz kötődtek, s a filmkészítők és megszólalók sokszor csak utalásszerűen, képes beszéd formájában mutathatták meg a lényegét, az életszerűségeket. Inkább hipotetikusán fogalmazom meg, hogy például a magyarországi társadalmi folyamatokat az 1960-as évekig, a személyes és kollektív történeteket elsősorban proletarizálódásként értelmezhetjük, a megfigyelt jelenségeket leginkább ehhez mérhetjük. Proletarizálódás alatt értem a szó eredeti – mondjuk XIX. századi – értelmében azt, hogy az emberek hogyan kényszerültek megválni tulajdonjoguktól, s milyen szociális, mentális változásokon mentek keresztül.²¹ Közismert, hogy a szocialista rendszerekben miképpen vált a tulajdon kategóriája ambivalenssé. A fotók, a filmek (lásd például a borsodi „illetőségű” dokumentumfilmek közül Gulyás Gyula és Gulyás János *Ne sápadj!*, Tényi István *Kristály Gyula ózdi nyugdíjas politikai pere* című alkotását) szövegei, metakommunikációi szerintem nagyrészt ezekről „proletarizálódott” élethelyzetekről szólnak: a tulajdonvesztés materiális, mentális, lelki és szimbolikus vonásairól és hosszú távú hatásairól. Az utóbb említett film valódi „hőse” egy fellázadt – egykor kommunista párttag – proletár, aki a politikai diktatúra egyik áldozatát is megtestesíti az 1980-as évek második felében.

Történeti források

A fotónak és a filmnek többféle értéke van a történeti kutatásban: élettörténeti, társadalom-, művelődéstörténeti, és történeti dokumentumként is lehet olvasni. Nincs univerzális elemzési nyelve, szakmák szerint mindenkinek mást mondhat. Ami közösnek tekinthető, az az, hogy a képek csak kontextushoz igazított kérdések alapján „szólalnak meg.” Csak akkor látunk, ha tudunk is valamit.²² A fotós és filmes rögzített pillanatokot vizsgálva tehát az élethelyzetek megértésére, a mögöttes társadalomképek feltárására érdemes törekednünk. Ez a megközelítés azért is gyümölcsöző lehet, mert maga a megértés kettős természetű: egyrészt nyelvi, másrészt történésjellegű, azaz közben maga az érdeklődő, a kutató is átalakul.²³ Az ember rájöhethet például arra, hogy „igazság keresése” közben jobbára csak a „saját igazságát” találhatja meg, s ennek tükrében akár az is érdekes lehet, hogy a folytonos forráskeresése közben annak is jelentősége, dokumentumértéke van, hogy a múlt számos történéséről miért nem maradt meg semmi forrás.²⁴ Ez tehát az előbbiekkal egyenrangú, ha nem fontosabb kérdés: ki, mi és miért nem látható a képen?

¹⁹ Sinjawszkij, Andrej 1989. 164–166, 204–219.

²⁰ Uo. 223.

²¹ Ld. Valuch Tibor 2001. 98–100.

²² Berg, Ronald 1994. 187–189.

²³ Kisantal Tamás – Szeberényi Gábor 2003. 428.

²⁴ Antal László 1976.; Kövér György 2002. 397.

A fotó egyszerre legalább két dolgot jelent egy mindennapi történeti kutatásban: egyrészt egy jelenetnek a képi rögzítését, annak esztétikai vonatkozásaival együtt, másrészt a fotó a „valóság” egyik lenyomata. „A reális tárgy adja a képet, ami azt jelenti, hogy oksági összefüggés van a reális és annak fotón való megjelenítése” között.²⁵ Ezért rendkívül jelentős az autentikus voltát illetően. A jelenkortörténésznek sem árt, ha az ikonológia (a műalkotásokon alkalmazott formai és tartalmi jegyek elemzése) felé fordul, ha fotókat és filmeket néz. Ismét csak az értelmezés fontosságát tudom hangsúlyozni, azt, hogy meg kell találnunk a „képen nem látható kontextust, fel kell fedezni a kulturális miliőt, ami a kép szándékolt értelmét adja.”²⁶ A jelek és szimbólumok csak a kontextuson keresztül értelmezhetőek hitelesen.

Még egy fontos feladatot látok minden olvasási, képleírási, vagy éppen jegyzetelési fázisban: a helyzetek, a képek, szövegek fogalmakkal, azaz témákkal való ellátását. A látottakat, a fel-fogott jelenségeket le kell fordítanunk egy szaknyelvre, bár tudom, hogy ezzel a megállapítással a vizuális nyelvben „gondolkodók” ellenkezését váltom ki. Egy társadalomtörténész ezt rendszerint problémacentrikusan, hipotetikusan teszi, valamilyen fő kérdés tükrében úgymond teszteli, faggatja a tárgyi, az írott, és az audio-vizuális forrásokat. Az amatőrök által készült fotók különösen érdekesek lehetnek. Érdemes itt is a legegyszerűbb kérdéseket feltenni: ki, mit, mikor, miért és hogyan fotózott le? Ezeknek a felvételeknek az üzenete persze sokszor szintén egyszerű: a „szépet” akarja rögzíteni, vagy éppen a létezésnek az igazolását. Sokszor úgy jelennek meg ezek a képek, mint az „emlékezet támaszai”.²⁷ Ugyanakkor, mint annyi más mindennapi történeti forrás, a fotó és a film folyton az összehasonlítás lehetőségét nyújtja: figyelhetjük a motívumokat, az alkalmakat, a kapcsolatokat, a távolságokat, a testtartást, a viseletet. Közvetlenül nyilvánulhatnak meg a képek: az állapotokat, a hogyan kérdésre adható választ felelősíthetik, de ugyanakkor az „állapotrögzítésen” túl az összefüggéseket nem magyarázzák meg. Az a kutató vagy a néző, a (diák)hallgató feladata. Ha ezt az elemzést, megértésre törekvő magyarázatot elhagyjuk, akkor például a fotó csupán illusztrációként funkcionál, feledtetve azt, hogy az embertudomány fókuszában mindig is az emberi kapcsolatok állnak. A fotó, vagy bármilyen filmes jelenet csak egy forrás, kiindulópont más forrásokhoz és összefüggésekhez. A fénykép és a film egyaránt kapcsolatot jelenthet a múlthoz, pontosabban a múltakhoz, a múltképekhez. Valóban egy olyan ritka tapasztalatot adhatnak, amelyek keletkezésük idején újak voltak. A másutt fellelt információk alapján bizonyos jelenségek, struktúrák, folyamatok tényleg megtekinthetővé, az utókor által mintegy ellenőrizhetővé válnak.²⁸

Mint oly sok más forrás, így a fotók és filmes képek a prezentálás mellett elfednek, elrejtenek előlünk dolgokat, valamilyen módon tehát teremtik a valóságképünket. A történetkutató nem tehet mást, mint ismételten a magyarázat és az értelmezés jelentőségét erősíti meg. S egy tekintetben nincs különbség például a családi fotóalbum és a történetkutatói érdeklődés között: mindkettő számára döntő az értéktulajdonítás.²⁹ Ezért is kell mindig arra törekednünk, hogy az ember- és társadalomképeinkben az értékrendre vonatkoztatható jegyeket találjuk meg. Megállapításainkban, következtetéseinkben valóban legyünk kritikusak és empátikusak, s persze mindig lépünk tovább és kérdezzünk a forrásvizsgálatban, konkretizálva a személyes beágyazottságot, az időt, a helyet, az okokat, s még inkább a hiányokat.

²⁵ Berg, Ronald 1994. 189.

²⁶ Berg, Ronald 1994.191. Vö: „A leírás, az azonosítás és az asszociatív kommentárok egymást kiegészítve alapul és egyúttal módszerül is szolgálnak egy-egy kultúra illetve szubkultúra megismeréséhez, elemzéséhez. Azáltal, hogy felszabadítják a fényképekbe foglalt információkat, s feltárják az azonosító, igazoló, emlékeztető, deklaráló és demonstráló funkciókat.” Kunt Ernő 2003b. 76.

²⁷ Berg, Ronald 1994. 193.

²⁸ Lakatos Mária 1989 174–190.

²⁹ Fejős Zoltán 1999. 5–6.

Irodalom

- ANDORKA Rudolf 2000: Bevezetés a szociológiába. Bp. Osiris K.
- ANTAL László 1976: A tartalomelemzés alapjai. Bp. Magvető K.
- BERG, Ronald 1994: Die Photographie als alltagshistorische Quelle, 187–198. In: Diekwisch, Heike et al. (szerk.): Alltagskultur, Subjektivität und Geschichte: zur Theorie und Praxis von Alltagsgeschichte. Berliner Geschichtswerkstatt. Münster: Westfälisches Dampfboot.
- BLOCH, Marc 1996: A történész mestersége. Történetelméleti írások. Bp. Osiris K.
- BUDA Béla 1994: A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei. 3. átd., bőv. kiad. Bp.
- FEJŐS Zoltán 1999: A fotóantropológia és a bemutatás dilemmái, 5–8. In: Bán András (szerk.): Körülírt képek. Fényképezés és kultúrakutatás. Miskolc – Budapest: Miskolci Galéria – Magyar Művelődési Intézet.
- FÉL Edit 2001a: A saját kultúrájában kutató etnológus, 370–377. In: Hofer Tamás (szerk.): Régi falusi társadalmak. Fél Edit néprajzi tanulmányai. Pozsony: Kalligram K.
- FÉL Edit 2001b: Újabb szempontok a viselet kutatásához. A test technikája, 316–319. In: Hofer Tamás (szerk.): Régi falusi társadalmak. Fél Edit néprajzi tanulmányai. Pozsony: Kalligram K.
- FÉL Edit – Hofer Tamás 1997: Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban. Bp.: Balassi K.
- FULBROOK, Mary 1995: Anatomy of a Dictatorship. Inside the GDR 1949–1989. Oxford University Press.
- GULYÁS Gyula 1999: Idézés – erdélyi emberek, 25–32. In: Bán András (szerk.): Körülírt képek. Fényképezés és kultúrakutatás. Miskolc – Budapest: Miskolci Galéria – Magyar Művelődési Intézet.
- GYÁNI Gábor 2000. Emlékezés és oral history, 128–144. In: Uő: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Bp. Napvilág K.
- GYÁNI Gábor 2003: A történetírás fogalmi alapjairól, 11–53. In: Bódy Zsombor – Ö.Kovács József: Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek. Bp. Osiris K.
- KISANTAL Tamás – SZEBERÉNYI Gábor 2003: A történetírás „nyelvi fordulata”, 413–442. In: Bódy Zsombor – Ö.Kovács József: Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek. Bp. Osiris K.
- KOSZTOLÁNYI DEZSŐ 2001: Nyolcvan ismeretlen arckép, 58–62. In: Körössi P. József (szerk.): A fotográfus. Magyar írók novellái és jegyzetei a fényképről, a fényképezésről. Bp. Noran K.
- KÖVÉR György 2002: Emlékezet, dokumentum és a történelmi tény, 397–401. In: Uő: A felhalmozás íve. Bp.: Új Mandátum K.
- KUNT Ernő 2003a.: A fénykép a parasztság életében, 89–122. In: Uő: Az antropológia keresése. Válogatott tanulmányok. L' Harmattan, MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- KUNT Ernő 2003b: Fényképezés és kultúrakutatás, 67–77. In: Uő: Az antropológia keresése. Válogatott tanulmányok. L' Harmattan, MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- LAKATOS Mária 1989: A családi fotógyűjtemény mint történeti forrás, 174–190. In: Erdmann Gyula (szerk.): Rendi társadalom – polgári társadalom 2. Kutatás – módszertan. Konferencia, Gyula, 1987. augusztus 26–28. Gyula.
- LÁNCZI András 2000: A XX. század politikai filozófiája. Pallas Stúdió - Attraktor KFT. Bp.
- OEXLE, Otto Gerhard 2000: Kulturelles Gedächtnis im Zeichen des Historismus. Meier, Hans-Rudold et al. (szerk.): Baueten und Orte als Träger von Erinnerung. Die Erinnerungsdebatte in der Denkmalpflege. Zürich.
- SINJAWSKI, Andrej 1989: Der Traum vom neuen Menschen oder die Sowjetzivilisation. Aus dem Russischen von Swetlana Geier. Frankfurt am Main: S. Fischer V.

- SZIJÁRTÓ M. István 2003: A mikrotörténelem, 494–513. In: Bódy Zsombor – Ö.Kovács József (szerk.): Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek. Bp. Osiris.
- VALUCH Tibor 2001: Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Bp. Osiris K.